

*А.Ж. Жумабаев*¹, У.Т. Ахметова², А.Тұрарұлы³*

¹*«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, ғалым-хатшы, магистр,
Атырау қ., Қазақстан, E-mail: tarix212@mail.ru*

²*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының профессоры м.а., т.ғ.д., Атырау қ., Қазақстан
E-mail: ulzhan.ab7@mail.ru*

³*«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, бас инспектор, Атырау қ., Қазақстан
E-mail: aibek_tu@mail.ru*

АЛТЫНОРДАЛЫҚ САРАЙШЫҚТЫҢ ҚЫШ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада Жошы Ұлыстық Сарайшық қаласының қыш бұйымдарының зерттелу тарихы қарастырылады. Сарайшық – XIII-XVI ғасырларда Шығыс пен Батыс әлемін байланыстырған Ұлы Жібек жолының үстінде орналасқан білімі мен ғылымы өркендеген, қолөнері мен саудасы дамыған қалалардың бірі болды. Жайық өзенінің оң жақ жағалауында орналасқан, тоғыз жолдың торабы ретінде жұртшылыққа белгілі. Орта ғасырларда қыш өндірісі дамудың жаңа сатыларынан өтіп, бұйымдардың түрлері көбейеді. Сарайшық секілді қаланың қыш бұйымдар өндірісіне транзиттік керуендер арқылы келетін қыш ыдыстар, тауарлар тасымалдауға арналған ыдыстардың ықпалы зор болған. Оны қаладан табылған Қырым, Кавказ, Төменгі Еділ бойы, Хорезм өңірлерінің қыш өндірісі белгілері дәлелдеген. 1909 жылы Сарайшық қаласы орнынан шамамен 2 сажын тереңдіктен табылған құмыраның сыртқы бетінде шығыстың көрнекті ақыны Жүсіп Баласағұнның XI ғасырда жарыққа шыққан «Құтты білік» атты дидактикалық поэмасынан үзінді жазылғаны белгілі болды.

Сарайшықтың қыш бұйымдар кешенінде әртүрлі пішінді сырланбаған қызыл түсті қыш ыдыстардың саны басым келген. Одан кейін, сұр түсті және қалыпталған қыш ыдыстар түрлері орын алады. Сырланған қызыл түсті қыштан және кашин балшығынан жасалған қыш ыдыстар түрлері кешенді толықтырады. Қыш ыдыстар ішінде шеттен тасымалданған импорттық бұйым түрлері де бар. Қыштан жасалған сәулеттік әшекейлер де кешеннің ажырамас бөлігін құрайды.

Кілт сөздер: Археология, Қазақстан тарихы, Алтын Орда, Сарайшық, сырланбаған қыш бұйымдар, сырлы қыш бұйымдар, жәдігерлер.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің ЖТН ВР 22082480 «Алтынордалық Сарайшық, Ұиқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы аясында дайындалды.

*А.Ж. Жумабаев*¹, У.Т. Ахметова², А.Тұрарұлы³*

¹*Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
ученый секретарь, магистр, г. Атырау, Казахстан, E-mail: tarix212@mail.ru*

²*Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова,
и. о. профессора кафедры истории Казахстана и всемирной истории, д.и.н., г. Атырау, Казахстан
E-mail: ulzhan.ab7@mail.ru*

³*Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», главный инспектор,
г. Атырау, Казахстан, E-mail: aibek_tu@mail.ru*

ИССЛЕДОВАНИЕ КЕРАМИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ГОРОДА САРАЙШЫК

Аннотация

В статье рассматривается история изучения керамических изделий золотоордынского города Сарайшык. Сарайшык – В статье рассматривается история изучения керамических изделий золотоордынского города Сарайшык. Сарайшык – один из городов с процветающим образованием и наукой, развитым ремеслом и торговлей, расположенный на Великом Шелковом пути, соединявшем Восток и Запад в XIII-XVI веках. Расположен на правом берегу реки Жайык на пересечении множества дорог. В эпохе Средневековья керамическое производство прошло новые

этапы развития, увеличились ее виды. На производство гончарных изделий в Сарайшыке, большое влияние оказали гончарные сосуды, прибывшие транзитными караванами, а также сосуды для транспортировки товаров. Об этом свидетельствуют обнаруженные в городище признаки гончарного производства Крыма, Кавказа, Нижнего Поволжье и Хорезма. На внешней стороне хума, найденного в глубине 2 сажень на месте городища Сарайшык в 1909 году, были написаны отрывки из дидактической поэмы выдающегося поэта востока Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание», вышедшей в XI веке.

В керамическом комплексе Сарайшыка численно доминируют, естественно, разнообразные формы неполивной красноглиняной керамики, далее следуют сероглиняная и штампованная керамика. Дополняет комплекс полевые красноглиняная и кашинная керамики. В комплексе керамики есть также импортные привозные образцы. Неотъемлемую часть этого комплекса составляет архитектурный декор.

Ключевые слова: Археология, история Казахстана, Золотая Орда, Сарайшык, неглазурованная керамика, глазурованная керамика, экспонаты.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках программы Министерства Культуры и информации Республики Казахстан "Золотоордынские памятники Сарайшык, Ушкан, Ащысай, Карагайлы в контексте историко-культурного наследия (XIII-XV вв.), ИРН BR 22082480.

A.Zh. Zhumabaev*¹, U.T. Akhmetova², A. Turaruly³

¹State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Scientific Secretary, Master, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: tarix212@mail.ru

²Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Acting Professor of the Department of History of Kazakhstan and World History, Doctor of Historical Sciences, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

³State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", chief Inspector, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: aibek_tu@mail.ru

THE STUDY OF THE CERAMIC COMPLEX OF THE GOLDEN HORDE CITY OF SARAISHYK

Abstract

The article examines the history of the study of ceramic products of the Golden Horde city of Saraishyk. Saraishyk is one of the cities with flourishing education and science, developed crafts and trade, located on the Great Silk Road connecting East and West in the XIII-XVII centuries. It is located on the right bank of the Zhaiyk River at the intersection of many roads. In the Middle Ages, ceramic production went through new stages of development, its types increased. The production of pottery in the Ural cities, as well as in Saraishyk, was greatly influenced by pottery vessels that arrived by transit caravans and vessels for transporting goods. This is evidenced by the signs of pottery production in the Crimea, the Caucasus, the Lower Volga region and Khorezm found in the Urals. On the outside of the khum, found 2 fathoms deep at the site of the Saraishyk settlement in 1909, excerpts from the didactic poem "Kutadgu Bilig" by the outstanding poet of the East Yusuf Balasaguni, published in the XI century, were written.

Various forms of unglazed red clay ceramics dominate numerically in the ceramic complex of Saraishyk, followed by glazed red clay and kashin ceramics, as well as imported samples. An integral part of this complex is the architectural decor.

Keywords: Archeology, history of Kazakhstan, Golden Horde, Saraishyk, unglazed ceramics, glazed ceramics, exhibits.

Gratitude: The article was prepared within the framework of the program of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan "Golden Horde monuments Saraishyk, Ushkan, Ashchysai, Karagaily in the context of historical and cultural heritage (XIII-XV centuries), IRN BR 22082480.

Кіріспе. Ортағасырлық Сарайшық қаласы – Атырау облысы, Махамбет ауданы, Сарайшық ауылы маңында орналасқан. Жазбаша дереккөздерден Жошы Ұлысының (Алтын Орда), Ноғай Ордасының және Қазақ хандығының астанасы ретінде танымал ескерткіш. Ортағасырлық тарихшы-шежіреші Әбілғазы Баһадүр хан қаланың негізін қалаған атақты Бату хан екенін, Алтын Орданың билеушісі Жәнібек ханның, оның ұлы Бердібек ханның Сарайшық шаһарында таққа отырғанын жазады. Саяхатшы Әбу Абдаллах Мұхаммед ибн Баттута XIV ғасырда Сарайшықта Ұлысу (Жайық) өзенінен өтетін жүзбелі көпір болғанын атап өтеді [1, 10 б.]. Сарайшық шаһары Берке хан, Өзбек хандардың билігі кезінде ислам дінінің рухани орталығы ретінде танылған. Ол тұрасында XVI

ғасырда өмір сүрген тарихшы Өтеміс қажы ибн Маулан Мұхаммед Досты Берке ханның ислам дінін Сарайшықта қабылдағанын жазады. Қала қазақ хандары - Бұрындық пен Қасымның резиденциясы болған. Қадырғали Жалайырдың анықтауынша, атақты Қасым хан Сарайшықта қайтыс болып, осы қалада жерленген екен.

Ең алғашқы боп Сарайшықты зерттеген кәсіби археолог – Н.К. Арзютов. Ол 1937 жылғы қыркүйекте Сарайшықта зерттеу жұмыстарын жүргізді. Одан кейін, 1950 жылы Әлкей Марғұлан жетекшілік еткен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы қала орнында жұмыс жасаған. Бұл экспедиция құрамында атақты археологтар: Г.И. Пацевич, Е.И. Агеева, А.Г. Максимова, т.б. болған. 1973-1983 жылдары археолог Л.Л. Галкин Сарайшықта барлау-бақылау жұмыстарын жүргізіп, шағын қазбалар жасаған. Онымен қатар, атыраулық өлкетанушы В.К. Афанасьевте 1957-1990 жылдар аралығында қала орнына барлау-бақылау жұмыстарын жүргізіп, жәдігерлер жинақтап, музейге өткізіп тұрған. 1990-2008 жылдары Сарайшықта археолог Зайнолла Самашевтың жетекшілігімен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жүйелі зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Экспедиция құрамында археологтар В. Плахов, М. Қожа, Ю. Мотов, Д. Талеев, Б. Әділгереев, М. Қасенов және тағы басқалары жұмыс жасады. Зерттеу жұмыстары нәтижесінде «хан» сарай кешені, монша, құдық, мешіт, т.б. көптеген нысандар ашылды. 2017 жылы жалғасқан Атырау тарихи-өлкетану музейінің қазба жұмысына да З. Самашев жетекшілік етті. 2019 жылдан бері Сарайшықта кешенді археологиялық қазба жұмыстарына жергілікті ғалымдар Ә. Мұқтар, Ұ. Ахметова, А. Тұрарұлы, В. Плахов, т.б. жетекшілік жасады. Бұл кездері «Хан моласы» қазбасы зерттеліп және Жайық өзенінің жағалау аймағына бірнеше қазбалар салынды. Ортағасырлық қоғамдық ғимарат, тұрғын үйлер орамы, монша, көше т.б. нысандар ашылып, зерттеу жұмыстары жалғасып келеді.

Кеңестік кезеңде, 1937 жылы қыркүйек айында Сарайшықта 14 күн жұмыс жасаған Н.К. Арзютовтың ғылыми есебіне қарасақ, Сарайшық қазбасынан көптеген жәдігерлер табылған [2, 97 б.]. Олардың қатарында мойын бөлігі сынған құмыра, шеттері ғана сынған мескей, сфероконус, қыш тиынсауыт, қыш шырағдан, қыш ыдыстардың қақпақтарының сынығы, араб графикасымен алтын бояулы жазуы бар ыдыстың бөлігі, қайық тәріздес сырлы ыдыстың сынығы, үлкен құмыраның тұтқасы бар мойын бөлігі, т.б. бар. Өкінішке орай, Н.Арзютов өз ғылыми есебінде қыш материалдарына тарихи-хронологиялық түсіндіру берместен тек олжалардың тізімін ғана берген.

Қазақ КСР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтының тапсырмасымен Сарайшыққа 1950 жылғы тамыз айында Ә. Марғұлан келіп қазба жүргізген. Ә. Марғұлан қазбаның қорытындыларын тезистеп, 1951 жылы КСРО-ның Бүкілодақтық археологиялық кеңесінде сөз сөйлейді. Экспедиция қала орнының батыс бөлігінен қыш күйдіретін үлкен пешті ашқан. Ә. Марғұлан: «Қазба жұмыстарын жүргіздік. Жұмыстар қаланың солтүстік-батысындағы Жайық өзені жарқабағынан басталды. Нәтижесінде мол керамика мен тұрмыстық материалдар табылып, Сарайшықтың колөнершілер аумағы анықталды» дей келе, қала моңғол шапқыншылығына дейін қалыптасқан деп жария еткен [3]. Экспедицияның қыш материалдарымен Е.И. Агеева айналысқан. Табылған олжалар түгелдей Алматыдағы Орталық музей қорына тапсырылған.

Сарайшықта жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша орта ғасырларда қала Шығыс пен Батыстың ортағасырлық өркениетін байланыстырған Ұлы Жібек жолы мен оның тармақтары бойындағы маңызды сауда және мәдени орталық болғанын растайтын бай материалдар алынды. Бұған қазба жұмыстары кезінде табылған қала тұрғындарының көптеген тұрмыстық заттары куә: өсімдік тәріздес және зооморфты ою-өрнектермен безендірілген және араб графикасымен жазылған әртүрлі мәтіндегі қыш бұйымдар (құмғандар, хұмдар, көзелер, шығырлар мен құмыралар, шырағандар мен түбектер, кеселер, тостағандар, гүлабдандар) мен трапезунд және қырым амфораларының фрагменттері, қытай фарфор ыдыстарының сынықтары, сондай-ақ, сүйектен, темірден және қоладан жасалған көптеген бұйымдар.

Материалдар және әдістер. Қыш (керамика) адамзат тұрмысында алғашқы қолданыста болған материалдар қатарында. Балшықтан түрлі бұйым жасап, оның беріктігін арттыру үшін күйдіру ісі мезолит, неолит дәуірлерінде пайда болып, содан бері тоқтаусыз даму үстінде.

Мақаланың негізін Сарайшық зерттеушілерінің теориялық және археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері құрайды.

Ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған қыш бұйымдардың ерттелу тарихын сипаттауда Н.Арзютов, Ә.Марғұлан, Е. Агеева, В. Афанасьев, З. Самашев, В. Плахов, О. Кузнецова, Я. Лукпанова секілді археологтардың еңбектері негізге алынды. Мақалада отандық және ресейлік зерттеушілердің еңбектеріне салыстырмалы талдау жасалынды.

Сарайшық қаласынан табылған қыш бұйымдар кешенін зерттеуге артефактілерді жіктеу, талдау, ұқсас түрлерін анықтау (аналогия) әдістері қолданылды.

Талқылау. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының мүшесі Е.И. Агеева «Керамика Сарайчик» атты ғылыми есебінде ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған қыш өнері бұйымдарын зерттеп талқылаған. Аталған ғылыми есеп бүгінде Ә. Марғұлан атындағы Археология институтында сақталған. Ғылыми есеп Ә.Х. Марғұланның 1950 жылғы Сарайшықта жүргізген қазбасының нәтижелерін баяндаған [4, 47-65 п.].

Е.И. Агеева Сарайшықта №1, №2, №3, №4, №5 қазба орындарында археологиялық жұмыстар жүргізіп, табылған сырлы және сырланбаған қыш бұйымдарды саралаған [4, 48 п.]. Ол алдымен сырлы қыш бұйымдарға тоқталады. Қазба барысында 212 дана бедерлі өрнегі бар жартылай фаянс ыдыс, 87 дана қара сырлы өрнегі бар мөлдір түсті ыдыс, 37 дана жасыл түсті тегіс келген сырлы ыдыс, 4 дана кобальт ренді ақ түсті сырлы ыдыс, 42 дана ішкі беті көгілдір сырлы ыдыс фрагменттері табылған. Сырлы қыш бұйымдар - №1 қазбадан - 56 дана, №3 қазбадан - 255 дана, №4 қазбадан - 34 дана, №5 қазбадан - 151 дана, барлығы 496 дана алынған. Сырланбаған қыш бұйымдардан 341 жәдігер есепке алынған. Оның ішінде: кесе тәріздес - 51 дана, тік бұрышты тұтқасы бар ыдыстар - 55 дана, тостаған тәріздес ыдыстар - 15 дана, қазандар - 20 дана, хұмдар - 15 дана, құмғандар - 5 дана, қыш ыдыстың бүйірлері - 108 дана, т.б.

Сырлы қыш бұйымдардың негізгі бөлігі бедерлі өрнегі бар жартылай фаянс ыдысының сынықтары. Ғалым қазба жұмыстары кезінде табылған осы типтегі барлық ыдыстар Алтын Орда керамикалық шеберлігінің тарихын зерттеу үшін ерекше қызығушылық тудырғанын айта келе, Сарайшықтан табылған осы формадағы ыдыстардың сипаттамаларына тоқталған. Мысал ретінде зерттеуші есепте ең жақсы сақталған екі жәдігерге: шағын көзе мен кесе тәріздес ыдыстарға толық түсініктеме береді.

Е.И. Агеева Сарайшық қаласынан табылған сырлы қыш бұйымдарды төмендегіше хронологиялық топтарға бөлген. Алғашқысы, бірінші топ жасыл түсті тегіс келген және өсімдік тәріздес, геометриялық бедерлі ою-өрнегі бар сырлы ыдыстардан тұрады. Олар Еділ, Кавказ маңы, Орта Азия аумағында XII ғасырда пайда болады, бірақ аталған өндіріс XIII ғасырға жатады.

Екінші топ XII-XIV ғасырларға тиесілі бедерлі өрнегі бар жартылай фаянс ыдыстан құралады. Бұл ыдыстар Еділ бойындағы және Кавказдағы Алтын Орда қалаларының қазбаларындағы материалдармен, дәлірек айтсақ, Сарай-Берке, Үкектің қазба материалдарымен ұқсастықтарға ие. Сондай-ақ, Н. Калинин Татарстанның Орталық музейінің Алтын Орда қыш бұйымдары коллекцияларын сұрыптап, ыдыстарды осы түрге жатқызады, К.Н. Папа-Афанасопуло да аталған пікірді қолдап, Самарқанд музейінен №А-46-618 және Белореченская теміржол бекетінен табылған тостаған Сарайшықтан табылған тостағандарға жақын болғанын келтіреді.

Ең соңғы үшінші топты XIV-XV ғасырларға жатқызады.

Сырланбаған ыдыс-аяқтардың арасында араб графикасы жазуы бар ою-өрнектері мол сұр қыштан жасалған ыдыстар ерекше орын алған.

Қазіргі таңда зерттеушілер тарапынан әр жылдары Сарайшықтың қыш бұйымдарын жүйеге келтіру мақсатында ғылыми есептер, мақалалар, еңбектер жарық көрген.

Өлкетанушы В.К. Афанасьев 1958-1976 жылдар аралығында жинақтаған Сарайшық қыш бұйымдарын Атырау облысы тарихи-өлкетану музейіне тапсырып, оның тізімін Ә. Марғұлан атындағы Археология институтына да берген [5]. Аталған тізім Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі қорындағы қыш ыдыстар қорын толықтырған.

3. Самашев пен О.В. Кузнецованың 2000 жылы жарық көрген «Поливная керамика Сарайчика» мақаласында 1996 жылдан бастап Сарайшықта қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған сырланған қыш бұйымдар кешеніне жан-жақты талдау жасалған [6, 84-86 б.].

Осы 3. Самашев пен О. Кузнецованың «Новые данные о керамике Сарайчика» мақаласы 2003 жылы Сарайшықта жүргізілген қазбадан табылған сырланбаған қыш бұйымдарды жүйелеуге арналған [7, 130-131 б.].

Қыш бұйымдарды дайындау үшін шикізат ретінде, қызыл түсті ыдыстарға құрамында темірі көп саз балшықты пайдаланған. Ал, сұр түсті қыш бұйым дайындау үшін балшыққа әкті көбірек қосқан екен. Одан басқа, саз балшық құрамына слюда, тальк (ақ минерал ұлпасы), кварц, дала шпаты, шамот, ұсақталған гранит ұнтағы сияқты минералдар қоспасы мен түк, көң, ұлутас қиыршығы секілді органикалық заттар да шамасына қарап қосылып отырған. Қалыпқа келтірілген ыдыс сыртына түрлі-түсті балшықтан дайындалған қоймалжың ерітіндіні жағу арқылы жылтыр реңге бояуды ангобтау деп аталады.

Теориялық тұрғыда қыш күйдірудің орта жағдайына тәуелді екі түрі бар. Қышқылды ортада күйдіру (тотықтыра күйдіру) – қарапайым күйдіру түрі, ол кезде кәдімгі саздың қасиеттеріне байланысты қызыл немесе сұр қыш алынады. Қалпына келтіру ортасында күйдіру (тотықсыздандыра күйдіру) үшін пеш ішіне ауа кірмейтіндей етіп барлық тесіктерін балшықпен майлап бітеп, бұқтырып қояды. Бұл арқылы, шикізат құрамындағы қоспаларға байланысты, әр түрлі түс палитрасына қол жеткізуге болады.

Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының мүшесі, археолог Я. Лукпанованың «Керамика Сарайчика (обзорный анализ по итогам раскопок 2006 года)» мақаласы қала орнындағы 2006 жылғы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері бойынша керамиканы талдауға арналған [8, 221 б.]. Қазба жұмыстары нәтижесінде табылған ірі көлемді құмыраға, көлемі шағын құмыраларға, шүмегі бар құмғандар фрагменттеріне, мескей, хұм, хұмша, түбек, шығырлар, штампөрнекті ыдыстарға, кашиндік керамикаларға, сырланған қызылбалшықты ыдыстарға, селадон ыдысы сынықтарына талдау жасалынған. Мақалада тостағанның 2 түрлі фрагменті ерекше қызығушылық тудырағанын төмендегіше сипаттайды: «Первый фрагмент орнаментирован эпиграфическим орнаментом на голубоватом фоне с использованным позолоты, обведенного красным контуром и с изображением орнамента в виде перьев крыла птицы черного цвета. На втором фрагменте изображение рисунка оконтуренного черной линией и рисунок в виде хвоста жар птицы, нанесенного позолотой. Возможно, это изделие иранских мастеров с использованием техники «минай» [8, 225 б.]. Бұйымдардың сырлануы әртекті. Кварц, далалық шпат, каолин, т.б. сілтілік материалдар 950° температурадан жоғары ыстықта шыныға ұқсас қабат қалыптастырып шыңылтырланатын болған. Мөлдір қарасұр сырлардың құрамында дала шпаты көп болса, күңгірттеу сырлардың құрамында қалайы тотығы бар екені байқалады. Қоңыр түске мыс тотығын қосу арқылы қол жеткізілген. Жасыл түс алу үшін мыс тотығы қолданылса, қаракөк түстен көгілдір түске дейін кобальт қолданылған. Көгілдір ақық түстес, қою қаракөк ултрамарин түсті ыдыстарға да кобальт қосу арқылы қол жеткізген.

1990-2017 жылдар аралығында Сарайшықта археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген археолог Зайнолла Самашевтың О. Кузнецова, В. Плаховпен бірлесе жазған «Сарайшықтың қыш бұйымдары» атты еңбегін ерекше атап өтуге болады [9].

Еңбекте сарапталған материалдар Сарайшықтың Жошы Ұлысының басқа аймақтарымен жан-жақты байланыста болғанын ашады, қала келбетінің өзгеруі қыш бұйымдар мен сәулеттік безендіруде, әшекейлерде көрініс тапқаны көрсетіледі. Сипаттау, топтау, жіктеу және де басқа осы еңбекте жүзеге асырылған ғылыми шаралар қыш бұйымдарды жасауда Сарайшық көзешілеріне тиесілі түрлер мен технологиялық тәсілдерді айқындауға және жергілікті өндіріске, өзге де Еуразияның керамика жасау орталықтары мен мектептердің ықпал-әсерінің деңгейін, сонымен қатар сырттан әкелінген ыдыстың ұнаған үлгілеріне еліктеу элементтерін және де өз өндірісінің қыры мен сырын алып келген шетелдік шеберлердің жеке үлестерін де анықтауға мүмкіндік береді.

Еңбекте Сарайшықтың қыш бұйымдар кешенін: сырланбаған қыш бұйымдар және сырланған қыш бұйымдар деп екі топқа жіктеген. Сырланбаған қыш бұйымдар кешені Сарайшықта жинақталған керамикалық коллекцияның 80-90%-ын құрайды. Зерттеуден өткізілген бұйымдардың барлығы көзе шарығында жасалған. Ыдыстың түрін қалыптау кезінде көзешілер ағаш пышақтар мен былғарының тілімдерін жиі пайдаланған. Дайын ыдыстар дөңгелектен жіп немесе пышақпен қиып алынатын болған. Бұйымдардың дені ангобталған, яғни, бояу жағылған. Қызыл балшықты сырланбаған қыш бұйымдардың жалпы талдауы С.Е. Михальченко және Г.А. Федоров-Давыдов жасаған әдістеме негізінде іске асырылған. Бұл топтауда қыш бұйымдардың сыртқы пішіні және тұрмыста қолданылу сипатына байланысты бөліп жіктеуге негізделген. Одан әрі қарайғы жіктеу ыдыстардың пішінінің – ернеуінің, мойынының, бойының, тұтқаларының және түбінің ерекшеліктеріне қарай жүргізілген. Сырланбаған қыш бұйымдарды еңбекте «сырланбаған қызыл балшықты қыш бұйымдар», «қаражылтырақ» қыш бұйымдар», «штампөрнекті» қыш ыдыстар» деп 3 топқа бөлген. Сырланбаған қызыл балшықтың қыш бұйымдар: қазан, горшок, ірі көлемді, көлемі орташа, шағын құмыралар, құмғандар (шүмегі бар құмыралар), мескей, тостаған, тұз құтылары, тәрелке, тагора, амфора, хұм, хұмша, тиын сауыт, түбек, қақпақ, шырақтар, шығыр ыдыстары, құбырлар, ұршықтың басы, батырғылар, бала ойыншықтары, ожау, шәйнек, сфероконус деп топталған. «Қаражылтырақ» ыдыстар – бұлардың сынықтары сұр, сырты ысқылап жылтыратылған кара түсті нұсқалары сирек кездеседі. «Қаражылтырақ» ыдыстар құрамында темірі көп балшықтан даярланып, ерекше қалпына келтіру атмосферасында күйдірілген.

Сырланған қыш бұйымдар кешені сырланған қызыл балшықты және кашиндік балшықтан жасалған қыш ыдыстар деп бөлінген. Сырланған қызыл балшықты қыш бұйымдарды жасау үшін

темірленген, пластикалық қасиеті жоғары немесе орташа деңгейлі балшықтар, соның ішінде әртүрлі темірленген қоспалы, темірленген және карбонаттық қоспалы түрлері пайдаланылған. Қоңыр теміртас, слюда және әктас бұл балшықтардың табиғи қоспалары болып келеді. Барлық бұйымдар көзе дөңгелегінде даярланған. Бұйымдардың сырлануы әртекті болып келеді: мөлдір қорғасындық (көбінесе) және күңгірт; қорғасынды-сілтілі және сілтілі.

Ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған керамикалық бұйымдардың жасалу техникасының әртүрлілігі, қолөнершілік пен қыш жасаудың сан түрлі әдіс-тәсілдерін игерген Сарайшық ұсталары шеберлігіне байланысты болды. Оны қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлердегі ою-өрнектер мен формалары арқылы байқауға болады. Археологиялық есептердің бірінде «...Особенно наглядно развитие керамического производства в рассматриваемый период может быть прослежено на богато представленной в Сарайчике поливной керамике. Эта керамика изготовлена на гончарном круге. Ее отличают высокое качество, яркость красок, высокохудожественность орнаментальной тематики и хорошее выполнение узора», - деп жазылады [10, 108 б.] Алтын Орданың басқа қалаларының тұрғындарының сұранысына қажет әшекейлі әдемі сырлы табақтар мен құмыралар Сарайшық шеберлерінің қолынан да шыққан.

О. Кузнецованың соңғы жарық көрген «Поливная керамика Сарайчика» мақаласы Сарайшықтың сырланған қыш ыдыстар кешенін классификациялауға арналған [11]. Ол Сарайшықтың кашин керамикасын екіге бөлінеді: мөлдір сырлы және мөлдір емес сырлы деп. Кейіннен осы бөлімдер ішінде сырдың түсі бойынша топтарға және ою-өрнек салу әдісі бойынша түрлерге бөлген. Түссіз және көгілдір мөлдір немесе ультрамарин түсті сыр жағылған керамика жылтыратылған полихромды бояумен немесе бедерсіз әшекеймен кескінделген. Көгілдір мөлдір сыр астында басылған штампты ою-өрнектері бар түрі сиректеу кездеседі. Күрделі бояулы ою-өрнегі бар ерекше «тимуридтер керамикасы» деп аталатын түрі де Сарайшықта бар. Сонымен қатар, ультрамаринді сыр үстіне полихромды бояу жағылған қыш (ладжвардин) және ақ тегіс сырдың үсті эмальмен сырланатын қыш (минай) ерекше аталады. Ладжвардин Иранда XIII ғасырдың соңғы ширегінде пайда болған қышты безендіру тәсілі. Ладжвардиннің көп таралған көкшіл-ақ түсінен бөлек, иран қышшылары жасыл шатыраш және қан қызыл түсті жылтыр сырларды пайдаланғаны белгілі. Минай - түрлі түсті жарқын бояулармен боялып, алтынмен апталған ою-өрнектерімен белгілі ыдыстар. Сирек кездесетін қыш түрінің Сарайшықтан табылған сынық бөлшектері толық суретті қалпына келтіруге мүмкіндік бермейді. Люстр деп күкірт, қалайы, қорғасын, күміс және мыс оксидтері негізінде қыш бұйымдарды бояуға арналған сырды атайды. Люстрларды қалпына келтіру ортасында төмен температурада күйдіру нәтижесінде заттың бетінде металл немесе меруерт тәріздес жылтыр сыр пайда болуына қол жеткізген, ол декордың көркемдік әсерін күшейтеді.

Сарайшық керамикасына археолог М. Қожа да назар аударады. Оның «Отырардан кейінгі ортағасырлық керамика өндірісі (XIII-XVIII ғғ.)» диссертациясы Сарайшық қаласының керамикалық өндірісі мен Отырар керамикалық өндірісі арасындағы байланыстарды салыстырып қарау үшін құнды еңбек болып табылады [12]. Ғалым 2009 жылғы Сарайшықтағы археологиялық зерттеулер барысында қала тұрғындарының күнделікті тұрмыстық бұйымдары: қыш ыдыстар (құмғандар, құмыралар, хұмшалар, шығырлар, шырақтар, кеселер, пиалалар, гулабдандар және т.б.), өсімдік және зооморфтық оюлар және араб әріптерімен безендірілген әшекейлер, сондай-ақ қырым және трапезунд амфораларының сынықтары, қытай фарфорынан жасалған тостағандардың сынықтары молынан кездескенін атап өтеді [13, 54 б.].

Соңғы онжылдықтарда Еділ Бұлғариясы, Қырым, Закавказье, Үкек және басқа да аумақтардың Алтын Орда керамикасы зерттелді. Нәтижесінде керамикадағы белгілерге, суреттерге және таңбаларға, ою-өрнектің символикасына арналған көптеген жұмыстар жарияланды. Ресейлік археолог Е.М. Пигарев барлық ортағасырлық қалаларда, соның ішінде Селитренный қалашығында табылған заттардың ең көп кездесетіні керамика екенін және оның Алтын Орда материалдық мәдениетін зерттеуге мүмкіндік беретінін атап өтеді [14]. Онымен қатар археолог С.А. Курочкинаның зерттеуі де белгілі. Ғалым «Керамика города Сарай ал-Джедид» еңбегінде Алтын Орданың астанасы Сарай әл-Жәдидтің (Жаңа Сарай) керамикалық кешенін қарастырады. Ол жергілікті шеберханалардың тұрмыстық сырлы және сырланбаған керамикасын жасаудың бірегейлігін анықтауға күш салады [15]. Кейінгі зерттеуінде С.А. Курочкина альбарелло өндірісінің орталықтарының бірі Сарайшықта болуы мүмкін, оның керамикалық кешенінде қызыл сазды сырлы және кашин керамикасының арасында осы өнім түрі бар деген қорытынды жасайды [16, 84 б.]. Альбарелло - дәрі-дәрмек пен хош иісті сұйықтық сақтауға арналған ыдыс болып табылады (1-сурет). Бұл ыдыстар сырты өзіндік бір талғам, әсемдікпен безендірілгенін байқауға болады.

1-сурет. Альбарелло - дәрі-дәрмек пен хош иісті сұйықтық сақтауға арналған ыдыс (Фото А. Жумабаев)

Сарайшықтан табылған керамиканың ішінен өте қымбат, жасыл түсті қытай фарфоры – селадоннан жасалған кесе, тостаған сынықтарын атап өтуге болады (2-сурет). Қытай фарфоры қай уақытта да ауқатты қалалықтардың дастарқанын көріктендіріп тұрған. Жылтыратылған селадон деп аталған бұл ыдыстар нәзік өрнектермен қоса бұлттар, құстар бейнелерімен безендірілген. Бұл ыдыстарға магиялық қасиеттер де телінген.

Оның атауы біздің дәуірімізге дейінгі 206 жылы Хань династиясы кезінде пайда болған қыш ыдыстардан шыққан екен. Юань және Мин династиясы кезінде қытай шеберлері селадон өндірісінде ерекше шеберлікке қол жеткізген.

2-сурет. Қытай фарфоры – селадоннан жасалған кесе (Фото А. Жумабаев)

Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнынан табылған шырағандар арасында тұтқалы және тұтқасыз түрлері кездеседі. Шырағандарды бірнеше түрлерге бөліп қарастыруға болады. Біріншіден тұтқалылар және олардың орналасу тәртібі, екіншіден білтеге арналған шүмектердің санына байланысты бөліп қарастыруға болады. Сарайшықта ең көп кездесетіні түбі жалпақ, бойы аласа келген шырағандар. Олардың білтеге арналған шүмектері бар (3-сурет). Шүмектер саны біреуден үшеуге дейін болуы мүмкін. «Үш мүйізді» деп аталатын үш шүмекті шырағандар сиректеу кездесті. Сондай-ақ, ілмек сияқты тұтқалары тік шырағандар да бар. Одан бөлек, кейбір шырағандар ортасында білте орнатуға арналған шамдал тәріздес түрлері кездеседі. Шырағандардың келесі бір түрі – конус пішінді ұзынша келген тұғырлы шамдалдар. Тұғыры ұзын шырағандардың да бірнеше түрлері табылды. Бірінің тұғыры цилиндр тәріздес болса, кейбірінде конус тәріздес келген.

3-сурет. Шырағдан (Фото А. Жумабаев)

Сонымен қатар, Сарайшықтан табылатын шығыр құрылғысына арналған құмыра түріндегі қыш ыдыстар да ерекше орын алады. Шығыр – бұл өзеннен су шығару үшін ағаштан үлкен дөңгелек түрінде жасалған және осы дөңгелек бойына қыш ыдыстар байланған құрылғы (4-сурет). Ірі малдың күшімен айналатын дөңгелек ыдыстардағы суды жоғары көтеріп, арыққа құятын болған. Өзен бойындағы қоныстарда суармалы бау-бақша өнімдерімен қатар арпа мен тары да өсірілген. Оны шаруашылық шұңқырларынан табылған астық өнімдерінің қалдықтары дәлелдейді.

4-сурет. Шығыр құрылғысы макеті (Фото А. Жумабаев)

Сарайшықтан табылған қыш бұйымдар дайындалу әдісі, көрінісі мен қолданылған материалы жағынан Хорезм аймағы қалаларынан табылған жәдігерлермен көп ұқсастыққа ие. Әрине, хорезмдік ыдыстардың Сарайшықта кеңінен таралуы Ұлы Жібек жолымен байланыстырылады. Хорезмдік қыш ыдыстар Алтын Орданың барлық қалаларына таралып отырған. Ә. Марғұланның КСРО-ның Бүкілодақтық археологиялық кеңесінде сөйлеген тезистерін талқылау барысында шығыстанушы А.Н.Бернштам: «Я склоняюсь к хорезмийскому происхождению Сарайчика», - десе, археолог С.С. Черников: С.П. Толстовтың Сарайшық- Хорезм колониясы деп келтіргенін еске алады.

Хорезм сырлы қыш ыдыстарының ою-өрнектерінде геометриялық, өсімдіктік өрнектермен қатар, зооморфтық мотивтер маңызды орын алады. Оның ішінде, құстар: үйректер, тауыстар, торғайлар, қырғауылдар; сондай-ақ балықтар, қояндар, өгіздер, газелдер бейнелері кездеседі. 2021-2023 жылдары «Сарайшық» музей-қорығы ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында жүргізген археологиялық қазба жұмыстары барысында құмыраның иығы тұсына суда жүзетін құстар – үш үйрек мүсіні салынған сырлы ыдыстың бөлігі табылды (5-сурет). Суда жүзетін құстар - Алтын Орда қыш өнерінде жиі кездесетін бейне [17]. Жалпы көне жәдігерлерде кездесетін құс бейнесі космогониялық түсініктермен астасады. Орталық Азия халықтары ішінде үйрек – құт-берекенің символы ретінде танылған. Ал, ғалымдар С.Г. Бочаров пен А.Н. Масловский мүсін жапсырылған осындай ыдыстарды Византия қыш өндірісіне жатқызған [18, 23 б.]. Осындай пікір қайшылығы Жошы Ұлысындағы мәдени дамуды зерттеуге деген қызығушылықты арттыра түсетіні сөзсіз.

Сарайшықтың қыш бұйымдар коллекциясы далалық зерттеулер барысында одан әрі ұлғаюда, ол егжей-тегжейлі мұқият зерттеулерді қажет етуде.

5-сурет. Үш үйректің мүсіні салынған қыш ыдыс бөлігі (Фото А. Жумабаев)

Қорытынды. Қыш бұйымдар өндірісі ата-бабаларымыздың, табиғи заттардың бойындағы қасиеттерін танып-біліп, табиғи күшті өз пайдасына жарата отырып, мәдениет жасау үрдісінде қол жеткізген жетістіктерінің бірі саналады. Қыш бұйымдарды зерттеу – бағзы мемлекеттердегі технологиялық даму деңгейі мен экономикалық қарым-қатынастарды ғана емес, сонымен бірге аймақтық және жаһандық көлемдегі қоғамдық саяси оқиғаларды қалпына келтіруде маңызды дереккөздердің бірі бола алады. Қыш арқылы қоғамның әлеуметтік-экономикалық, отбасылық, этно-мәдени қарым-қатынастары жөнінде мәліметтерге қол жеткізуге болады. Қыш ыдыс қоғамда орын алған түрлі өзгерістердің ықпалына тез түседі де, сол өзгерістерді заттық тұрғыда бейнелей алады. Сондықтан, Жошы Ұлысы кезеңі мен одан кейінгі уақыттардағы Сарайшықтың қыш материалдары өзінің ақпараттық деңгейі мен маңызы жағынан қаланың мәдени және шаруашылық өмірі аясынан асып түседі, себебі онда бүкіл империяға қараған аймақтарда және көршілес мәдени-этникалық кеңістіктерде орын алған күрделі процестер шоғырланған түрде көрініс табады.

Қорыта келгенде, Сарайшықтың қыш бұйымдар өндірісі сол замандағы көршілес аймақтардағы керамика өндірісімен қатарлас дамыған. Қыш бұйымдарының санының да, түрлерінің де көптігі сауда-саттық, экономикалық байланыстардың қаншалықты кең жүргізілгендігі мен қала тұрғындарының әртүрлі кезеңдегі өміріне ішкі саяси-әлеуметтік ахуалдардың әсерінің қандай болғанын анықтауға мүмкіндік береді. Мұның өзі Сарайшықтың ірі сауда-көлөнер орталықтарымен байланысқан, өз заманындағы дамыған қала болғанын айғақтайды. Ата-бабаларымыздың тарихы мен мәдениеті – бізге, олардың ұрпақтарына, бұрын-соңды жасалған тамаша туындылардың мирасқорларына өте қызық әрі құнды дүние. Халқымыз сан тарау тарихында қандай күйзеліске душар болса да еңсесін тіктеп, биікке өрлей, талмастан, туған жері мен ұлттық інжу-маржандарын сақтап бүгінгі ұрпаққа аманат етіп тапсырды. Сол атадан тараған бүгінгі ұрпақтың парызы осы аманатты сақтау. Ата-бабалардан қалған осы мұраны ой сүзгісіне салып зерделемей, оған тағзым етпей қазіргімізді, ертеңімізді бағалау мүмкін емес. Ескерткішке деген ғылыми-тарихи қызығушылық зор болуына байланысты тың зерттеулер, көлемді еңбектер жалғасатынына сенім мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тасмагамбетов И.Н., Самашев З. Сарайчик. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.
2. Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев // Ғыл. Ред. Ж.К. Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 224 б.
3. Мұқтар Ә. Әлкей Марғұланның Сарайшықты зерттеуі // EGEMEN QAZAQSTAN. -2019. - №44 (29523).
4. Агеева Е.И. Керамика Сарайчика // Отчет об археологических исследованиях за 1950-1952 гг. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің Әлкей Марғұлан атындағы Археология институтының архиві (одан әрі, ҚР ҒЖБМ ҒК АИА), 2 тізімдеме, 241 іс. 47-65 п.
5. Афанасьев В.К. Описание Сарайчиковской керамики, сданной краеведом В.К. Афанасьевым в областной историко-краеведческий музей Гурьева. Дата сбора: 1958-1976 гг. Гурьев, 1977 // ҚР БҒМ Археология институтының архиві, 2 тізімдеме, 1484 іс.

6. Самашев З., Кузнецова О.В. Поливная керамика Сарайчика // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. 2000. №1
7. Самашев З., Кузнецова О.В. Новые данные о керамике Сарайчика // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. 2004. №1, С.136
8. Лукпанова Я.А. Керамика Сарайчика (обзорный анализ по итогам раскопок 2006 года). Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. №1-2/2006. – С.221-226.
9. Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. - Алматы, 2008. - 264 б.
10. ҚР ҒЖБМ ҒК АИА, 1996 ж., 2 т., 2463 ис., 438 п.
11. Кузнецова О.В. Поливная керамика Сарайчика.// Генуэзская Газария и Золотая Орда / отв. ред.: Сергей Геннадиевич Бочаров ; науч. рецензенты: И. Л. Кызласов [и др.]. – Кишинев: Stratum Plus, 2015. С.167-179.
12. Қожаев М.Б. «Отырардан кейінгі ортағасырлық керамика өндірісі (XIII-XVIII ғғ.)/ тар. ғыл. кан. дис. - Алматы, 1996. - 219 б.
13. Самашев З. Отчет о научно-исследовательской работе в 2009 г. Государственная программа «Культурное наследие» по теме: «Городище Сарайшык» (промежуточный). Алматы, 2010. - 63 с.
14. Пигарёв Е.М. Гончарное производство золотоордынского города Сарай (Селитренное городище) : монография. Йошкар-Ола, 2015. - 208 с.
15. Курочкина С.А. Керамика города Сарай ал-Джедид (Своеобразие керамического комплекса): автореферат дис. канд. ист. наук. – Казань, 2006. – 25 с.
16. Курочкина С.А. Альбарелло нижневожжских столиц Улуса Джучи // Поволжская археология. 2012. № 1. С. 78–93.
17. «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» жобасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. Сарайшық музей-қорығы. Атырау, 2021. – 15 б.
18. Бочаров С.Г., Масловский А.Н. Византийская поливная керамика в городах северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII – конец XIV вв.)// Поволжская археология. 2012. №1. С. 20–36.

References:

1. Tasmagambetov I.N., Samashev Z. Saraishyk [Saraishyk]. – Almaty: OF «Berel», 2001. – 320 s. [in Kazakh]
2. Saraishyk – babalar murasy. Saraishyk kalashygynyn tarihy turaly derekkozder [The shed is the heritage of our ancestors. Sources about the history of Sarayshik town] / Kur. ZH.K. Zhumabaeva, M.K. Kipiev // Gyl. Red. ZH.K. Zhumabaeva. – Atyrau: «Ahtai» baspasy, 2015. -224 b. [in Kazakh]
3. Muktar A. Alkei Margulannyn Saraishyky zertteui [Alkei Margulan's study of Sarayshik]// EGEMEN QAZAQSTAN. -2019. -№44(29523). -6 nauryz. [in Kazakh]
4. Ageeva E.I. Keramika Saraichika [Saraichik ceramics]//Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah za 1950-1952 gg. Kazakstan Respublikasy Gylym zhәне zhogary bilim ministrlygi Gylym Komitetinin Əlkei Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhivi (odan ari, KR GZHBM GK AIA), 2 tizimdeme, 241 is. 47-65 p. [in Russian]
5. Afanasev V.K. Opis Saraichikovskii keramiki, sdannoi kraevedom V.K. Afanasevym v oblastnoj istoriko-kraevedcheskij muzei Gurieva. Data sbora: 1958-1976 gg. Guriev, 1977 [Inventory of Saraichikovsky ceramics donated by local historian V.K. Afanasyev to the Guryev Regional History Museum. Date of collection: 1958-1976 Guryev, 1977] // KR GZHBM A.Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhivi, 2 tizimdeme, 1484 is. [in Russian]
6. Samashev Z., Kuznecova O.V. Polivnaya keramika Saraichika [Glazed ceramics Saraichik] // Izvestiya MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennyh nauk. 2000. №1 [in Russian]
7. Samashev Z., Kuznecova O.V. Novye dannye o keramike Saraichika [New data on Saraichik ceramics] // Izvestiya MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennyh nauk. 2004. №1, S.136 [in Russian]
8. Lukpanova YA.A. Keramika Saraichika (obzornyj analiz po itogam raskopok 2006 goda). [Ceramics of Saraichik (overview analysis based on the results of excavations in 2006)] Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. №1-2/2006. – S.221-226. [in Russian]
9. Samashev Z., Kuznecova O., Plahov V. Saraishyktyn kysh buiymdary [Saraichik ceramics]. - Almaty, 2008. - 264 b. [in Kazakh]

10. KR GZHBM GK AIA, 1996 zh., 2 t., 2463 is., 438 p. [in Russian]
11. Kuznecova O.V. Polivnaya keramika Saraichika. [Glazed ceramics Saraichik]// *Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda / otv. red.: Sergej Gennadievich Bocharov ; nauch. recenzenty: I. L. Kyzlasov [i dr.]*. – Kishinev: Stratum Plus, 2015. S.167-179. [in Russian]
12. Kozhaev M.B. «Otyrardan keiingi ortagasyrlyk keramika ondirisi (XIII-XVIII ғғ.)» [Production of medieval ceramics after Otyrar (XIII-XVIII centuries)]/ tar. gyl. kan. dis. - Almaty, 1996. - 219 b. [in Kazakh]
13. Samashev Z. Otchet o nauchno-issledovtel'skoj rabote v 2009 g. Gosudarstvennaya programma «Kul'turnoe nasledie» po teme: «Gorodishche Saraishyk» (promezhutochnyj) [Report on research work in 2009 State program “Cultural Heritage” on the topic: “Saraishyk Settlement” (interim)]. Almaty, 2010. - 63 s. [in Russian]
14. Pigarev E.M. Goncharnoe proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Saraj (Selitrennoe gorodishche) [Pottery production of the Golden Horde city of Saray (Selitrennoye settlement)] : monografiya. Joshkar-Ola, 2015. - 208 s. [in Russian]
15. Kurochkina S.A. Keramika goroda Saraj al-Dzhedid (Svoeobrazie keramicheskogo kompleksa) [Ceramics of the city of Saray al-Jedid (Originality of the ceramic complex)]: avtoreferat dis. kand. ist. nauk. – Kazan', 2006. – 25 s. [in Russian]
16. Kurochkina S.A. Albarello nizhnevolzhskih stolic Ulusa Dzhuchi [Albarello of the Lower Volga capitals of the Ulus of Jochi] // *Povolzhskaya arheologiya*. 2012. № 1. S. 78–93. [in Russian]
17. «Kazakstannyn batys onirindegi altynordalyk kalalar, kone keruen zholdary zhane keruen-sarailar: panaralyk zertteuler (XIII-XV gg.)» zhobasy bojynsha ortagasyrlyk Saraishyk eskertkishindegi arheologiyalyk kazba zhmysynyn gylmi esebi [Scientific report of the archaeological excavation work at the medieval Sarayshik monument under the project "Golden Horde cities, ancient caravan routes and caravanserais in the western region of Kazakhstan: interdisciplinary research (XIII-XV centuries)".]. Saraishyk muzei-korygy. Atyrau, 2021. – 15 b. [in Kazakh]
18. Bocharov S.G., Maslovskij A.N. Vizantijskaya polivnaya keramika v gorodah severnogo Prichernomor'ya zolotoordynskogo perioda (vtoraya polovina XIII – konec XIV vv.)// *Povolzhskaya arheologiya*. 2012. №1. S. 20–36. [in Russian]